

WIESŁAW PARTYKA* – LUBLIN

BANK POBOŻNY W ZAMOŚCIU W XVII-XVIII WIEKU

Kanclerz Jan Zamoyski budując swoją potęgę i majątek, czego ukoronowaniem było m.in. założenie miasta Zamościa (1580) i Ordynacji Zamojskiej (1589), nie zapominał również o swoich poddanych, szczególnie tych, którzy potrzebowali pomocy ze względu na swój wiek, stan zdrowia, sytuację finansową czy inne przyczyny. To właśnie w Zamościu, który stał się siedzibą rodową oraz centrum zarządzania rozległym majątkiem, najlepiej widoczna była polityka Jana Zamoyskiego i jego następców w stosunku do dóbr i poddanych. Zamość, idealne miasto epoki Odrodzenia¹ był miejscem, gdzie obok tak prestiżowych instytucji, jakimi były m.in. kolegiata czy Akademia Zamojska, powstawało szereg dzieł o charakterze dobroczynnym i opiekuńczym. Były to m.in. szpitale-przytułki, bursy dla ubogiej uczącej się młodzieży, fundacje stypendialne, system zapomóg itp.

Jedną z form wspierania poddanych przez rodzinę Zamoyskich była instytucja o nazwie Bank Pobożny lub inaczej *Mons Pietatis*. Była to kasa zapomogowo-pożyczkowa mająca na celu wspieranie przede wszystkim rzemieślników i mieszczan w ciężkich czasach (np. klęski żywiołowe, choroba), chroniąca ich tym samym przed materialną ruiną i wyzyskiem ze strony lichwiarzy. Tego typu instytucje zaczęły powstawać w Polsce od końca XVI wieku za sprawą jezuitę Piotra Skargi, który założył pierwszy Bank Pobożny w Krakowie na wzór instytucji działających za granicą, szczególnie we Włoszech².

Bank Pobożny w Zamościu założył kanclerz Jan Zamoyski przywilejem fundacyjnym wydanym w obozie nad Gowią dnia 16 października 1601 roku³. An-

* Wiesław Partyka – dr historii, asystent w Katedrze Historii Opieki Społecznej, Instytut Pedagogiki, Wydział Nauk Społecznych KUL.

¹ W. Kalinowski, *Zamość idealne miasto Renesansu*, w: *Cztery lata Zamościa*, red. J. Kowalczyk, Wrocław 1983, s. 87-93.

² J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji*, Warszawa 1983, s. 197-199; B. Kumor, *Bank pobożny*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1985, k.1305-1306; Z. Budzyński, *Dzieje opieki społecznej w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej (XV-XVIII w.)*, Przemysł 1987, s. 152.

³ Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie (dalej: AAL), Rep 60 A 152, *Acta Visitationis Gene-*

drzej Kędziora i Franciszek Stopniak jako datę założenia tej instytucji podają 18 października, powtarzając ją najprawdopodobniej za Ambrozym Wadowskim⁴. Nie wiadomo, czy pobudką do założenia przez Zamoyskiego Banku Pobożnego była znana w całym kraju działalność Piotra Skargi, czy też może osobiście zetknął się on z tego typu instytucjami podczas swoich studiów we Włoszech. Na uruchomienie *Mons Pietatis* kanclerz przeznaczył kapitał w wysokości 10 tys. zł, a kuratorami tej instytucji ustanowił dziekana-infulata, scholastyka oraz rajców zamojskich⁵. Jednak bezpośredni nadzór nad kasą Banku Pobożnego zostawił sobie, zobowiązując zarządców do składania mu rocznych sprawozdań finansowych⁶. Bank miał udzielać pożyczek pod zastaw uczącej się młodzieży i rzemieślnikom na okres co najwyżej 1 roku na niski procent, a wysokość udzielanego kredytu nie mogła przekraczać 100 zł⁷. Dochody z pobieranych procentów miały być przeznaczane na potrzeby niezamożnej, uczącej się młodzieży pochodzącej ze wszystkich miast ordynackich⁸.

Nie od razu Bank Pobożny rozpoczął swoją działalność i nie od razu też pieniądze zapisane przez fundatora znalazły się w jego dyspozycji. Pierwsze 5 tys. zł Zamoyski zobowiązał się wpłacić po trzech latach od wystawienia dokumentu, a kolejne 5 tys. mieli wpłacić wykonawcy jego testamentu⁹. Mimo takiego zapisu jeszcze przez długi czas Bank Pobożny nie mógł rozpocząć swojej działalności. Nie dokonało się to ani za życia fundatora (zm. 1605), ani też za życia jego syna Tomasza (zm. 1638)¹⁰. Być może opieszałość w uruchomieniu tej instytucji

*ralis Omnium Ecclesiarum Dioecesis Chelmenis Suam Ipsem et Illustrissimus Excellentissimus et Reverendissimus Dominus Dominus Christophorum in Słupow Szembek Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Chelmenis Praepositus Generalis Miechoviensis in sua propria Persona. Anno Domini 1714 die Ima Mensis 7bris ab Ecclesia Parochiali Gorzkowiensi in choavit [...] Anno Domini 1717 in Ecclesia Praepositurali Skierbieszoviensis feliciter terminavit diebus Prima et Secunda Mensis Julij. [...] Perillustris et Admodum Reverendi Domini Michaelis in Piechowicz Piechowski Ecclesiarum Cathedralis Chelmenis et Collegiatae Scarbimirensis Canonici, Causarum Curiae Suae Illustrissimis Celsitudinis Auditoris et Judicis Generalis per me Thomam Andreas Koluszowski Publicum et Suae Illustrissimis Celsitudinis atque Actorum praesentis Visitationis assumptum Notarium conscripta Anno quo Deus Factus Homo Visitavit Nos Oriens exalto 1714, s. 380v-382; AAL, Rep 60 A 154, *Acta visitationis 1726-1729*, s. 314v; *Zbiór dokumentów Kolegiaty i Kapituły Zamojskiej*, wyd. B. Kumor, Lublin 1974, s. 32-34; A. Tarnawski, *Działalność gospodarza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572-1605)*, Lwów 1935, s. 397.*

⁴ *Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej*, wyd. J. A. Wadowski, Warszawa 1899-1900, s. 103; A. Kędziora, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Chełm 2000, s. 33; F. Stopniak, *Dzieje Kapituły Zamojskiej*, Lublin 1962, s. 161.

⁵ AAL, Rep 60 A 152, *Acta Visitationis*, s. 381; *Wiadomości o profesorach*, s. 89; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), sygn. 4386, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834*, s. 68; Tarnawski, *Działalność gospodarza*, s. 397-398; Stopniak, *Dzieje Kapituły*, s. 161.

⁶ Tarnawski, *Działalność gospodarza*, s. 398; Stopniak, *Dzieje Kapituły*, s. 161.

⁷ Tarnawski, *Działalność gospodarza*, s. 398.

⁸ Tamże.

⁹ *Zbiór dokumentów*, s. 32-33.

¹⁰ Tarnawski, *Działalność gospodarza*, s. 398.

z fundacji Jana Zamoyskiego była powodem podjęcia działań w tym zakresie przez ks. Tomasza Dreznera, dziekana-infulata, rektora Akademii Zamojskiej, profesora prawa. Widząc, że fundacja kanclerza nie może dojść do skutku i Bank Pobożny istniał jedynie na papierze, sporządził testament, na mocy którego cały swój majątek przekazał na uruchomienie *Mons Pietatis*, z którego mieli korzystać wszyscy mieszczanie z wyjątkiem Żydów¹¹. Na kuratorów tego banku wyznaczył Mikołaja Kiślickiego dziekana-infulata, Sebastiana Siekanowicza profesora prawa, Wojciecha Mordolphusa pisarza miejskiego¹². Fundację tę z sumą 5114 zł zatwierdził 17 lipca 1621 roku ordynat Tomasz Zamoyski¹³. Część badaczy twierdzi, że była to instytucja odrębna od fundacji Zamoyskiego z 1601 roku¹⁴. Źródła miejskie, podobnie jak akta wizytacji kanonicznych i akta kolegiaty zamojskiej, nie zawierają jednak zapisów o funkcjonowaniu w Zamościu dwóch Banków Pobożnych. Większość tych źródeł fundację Dreznera traktuje jako podwyższenie kapitału Banku Pobożnego założonego przez kanclerza¹⁵. Nie wiadomo do końca, jaki był zamysł ks. Dreznera i czy chciał on utworzyć nową instytucję, czy też chciał w ten sposób uruchomić działalność istniejącego już banku, który ciągle czekał na fundusz, jakim mógłby dysponować. Nawet jeżeli miała to być odrębna instytucja, to przez fakt powierzenia pieczy nad tym bankiem dziekanowi-infulatowi i przedstawicielowi władzy miejskiej – a więc praktycznie w te same ręce, co i fundacja Zamoyskiego – szybko doszło do ich połączenia w jeden *Mons Pietatis* zamojski. Przez pewien czas w świadomości mieszczan Zamościa istniało przeświadczenie o pewnej odrębności fundacji Dreznera, o czym świadczą zapisy pieniężne z adnotacją, że chodzi tu o ten właśnie Bank Pobożny. Zapisy takie można spotkać pośród innych przeznaczonych na szpital i Bank Pobożny¹⁶. Ambroży Wadowski uważa, że wizytacja biskupa Szembeka z 1750 roku mówi o Banku Pobożnym Dreznera¹⁷, jednak jest to chyba niewłaściwa interpretacja, gdyż Drezner występuje tam jedynie jako fundator sumy 5114 zł, obok fundacji Jana Zamoyskiego i innych fundatorów¹⁸.

Wracając jednak do fundacji Jana Zamoyskiego – w roku 1638 suma 10 tys. zł została potwierdzona i zabezpieczona na dobrach ordynackich, ale nadal instytucja ta nie działała w taki sposób, jak to było w zamysle jej założyciela. Pieniądze, mimo że przyznane i zabezpieczone, jedynie na krótki czas zostały oddane do

¹¹ AAL, Rep 60 A 158, *Decreta Reformationis*, s. 2134-2140; *Wiadomości o profesorach*, s. 103.

¹² *Wiadomości o profesorach*, s. 103.

¹³ Tamże; AAL, Rep 60 A 154, *Acta visitationis*, s. 314v; AAL, Rep 60 A 158, *Decreta Reformationis*, s. 1795.

¹⁴ *Wiadomości o profesorach*, s. 103; A. Kędziora, *Encyklopedia*, s. 33.

¹⁵ AAL, Rep 60 A 154, *Acta visitationis*, s. 314v; AAL, Rep 60 A 158, *Decreta Reformationis*, s. 1795; APL, Akta Kolegiaty Zamojskiej (dalej: AKZ), sygn. 158, *Mons Pietatis 1712-1809 (1814)*, s. 13.

¹⁶ Na Bank Pobożny Dreznera wpłacali m.in.: 1646 rok – Jan Ziętochowski, 50 zł; 1664 – Oprzałkowie, 50 zł; 1678 – Piotr Karpik, 200 zł na szpital i Bank Pobożny Dreznera (APL, AKZ, sygn. 10, *Sumariusz akt kościoła kolegiackiego w Zamościu i akademii 1645-1795*, s. 15-17).

¹⁷ *Wiadomości o profesorach*, s. 103.

¹⁸ AAL, Rep 60 A 158, *Decreta Reformationis*, s. 2133.

dyspozycji opiekunów Banku Pobożnego. Już w styczniu 1644 roku za zgodą i pokwitowaniem Jana „Sobiepana” Zamoyskiego, podskarbi Fredro wybrał z banku 10 tys. zł¹⁹. W 1650 roku kwota ta wyliczona została w wydatkach Ordynacji jako dług na niej ciążyący²⁰. Przez cały ten okres suma kapitałowa zwiększała się poprzez drobne zapisy²¹, aby osiągnąć w 1688 roku kwotę 12 tys. zł²², z tym że 10 tys. pozostawało nadal „na papierze”.

Rok 1688 był dla działalności Banku Pobożnego bardzo istotny. Wtedy to 16 grudnia ordynat Marcin Zamoyski potwierdził i zabezpieczył sumę 12 tys. zł w kasie zamojskiej, zalecając, aby wypłacać na rzecz banku od każdego złotego 1 grosz rocznego procentu²³. Mimo tych zapisów nadal nie można było dysponować sumą kapitałową, bo jak stwierdził Marcin Zamoyski, na prośbę dziekana „też sumę przy sobie przytrzymał puty, póki Moneta w Polsce w swojej codziennej waryacji nie uspokoi i nie ustanowi się [...] żeby pobożna intencja Przodka mego i Fundatora [...] aby wiecznie w całe zostawała mieć chciał, przytrzymać obiecałem [...]. A gdy Pan Bóg da, iż Moneta w Koronie przyjdzie do sum perfektem statur, tedy tę sumę montis pietatis dwanaście tysięcy oddać i wyliczyć z skarbu mego każę [...]”²⁴. Nadal więc suma kapitałowa zapisana w 1601 roku nie znajdowała się w dyspozycji banku. Fundacja Dreznera również miała problemy z rozpoczęciem swojej działalności, mimo tego, że ponad 5 tys. zł oraz drobne zapisy dobroczyńców znajdowały się w jej dyspozycji. Jej funkcjonowanie było na tyle niezorganizowane i nieskuteczne, że pod koniec XVII wieku praktycznie zaprzestano działania. Dopiero w roku 1698, na mocy uchwały profesorów Akademii Zamojskiej, przywrócono jej działalność, chcąc poprzez udzielanie kredytów niezamożnej młodzieży zwiększyć frekwencję studentów w podupadającej uczelni²⁵. Do takiej inicjatywy przyczyniła się z pewnością Anna z Gnińskich Zamoyska, której na sercu leżało dobro Akademii²⁶. Kiedy Bank Pobożny wznowił swoją działalność, zaczęli go wspierać poprzez zapisy zamojscy dziekani-infułaci. Na przełomie XVII i XVIII wieku ks. Wawrzyniec Sikorski wpłacił 1000 zł, w 1721 roku ks. Józef Skocki 200 zł, w 1742 roku ks. Maciej Pawłowicz 500 zł²⁷.

Kolejnym istotnym problemem negatywnie wpływającym na funkcjonowanie Banku Pobożnego było ściąganie należnych odsetek od dłużników. Świadczą o tym chociażby skargi kierowane przez zarządców tej instytucji do Trybunału

¹⁹ Tamże.

²⁰ AGAD, Archiwum Zamoyskich (dalej: AZ), sygn. 2521, *Akta dotyczące generalnych pozycji przychodu i rozchodu oraz stanu kasy Zamoyskich 1601-1752, 1825*, s. 145.

²¹ Były to zapisy zarówno na Bank Pobożny, jak również na jego prowizora; zob. APL, AKZ, sygn. 10, *Sumariusz*, s. 15-18.

²² Tarnawski, *Działalność gospodarcza*, s. 398-399; Stopniak, *Dzieje Kapituły*, s. 161.

²³ AAL, Rep 60 A 154, *Acta visitationis*, s. 314v; AAL, Rep 60 A 158, *Decreta Reformationis*, s. 1795.

²⁴ APL, AKZ, sygn. 1, *Jura et fundationes aliaque documenta ad Ecclesiam Collegiatam Zamoensensem pertinentia 1600-1750*, s. 48-52.

²⁵ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza*, s. 399.

²⁶ *Ludzie i zdarzenia w barokowym Zamościu*, oprac. H. Wiśniewska, Lublin 1996, s. 147.

²⁷ AAL, Rep 60 A 158, *Decreta Reformationis*, s. 2133; APL, AKZ, sygn. 158, *Mons Pietatis*, s. 13.

Zamojskiego²⁸. W 1750 roku, w czasie wizytacji banku, określone zostały wymagania w stosunku do kuratorów tej instytucji, w których zawarte zostało m.in. polecenie, aby w przypadku opóźnień ze spłatą zadłużenia natychmiast wszczynać proces sądowy w celu odzyskania wierzytelności²⁹. Sporządzono wówczas spis dłużników wraz z wysokością pożyczonej kwoty i określeniem jej zabezpieczenia (zob. tabela 1).

Tabela 1. Spis dłużników Banku Pobożnego z 1750 roku

Rok	Suma (zł)	Dłużnik	Rodzaj zabezpieczenia
1	2	3	4
1673	1300		na sklepie Bekierowskim
1700	300	Od Krawca przejął Andrzej Zaleski	dom
1700	50		pusty grunt Krzywdowiczowski
1700	50		grunt Lewandowskiego (teraz jest tam figura)
1700	50	Najpierw Halszczanka a teraz Burdziński	dom
1700	100	Stański	grunt Brodzińskiego
1700	180	Misiaczek	kamienica Łyszkiewiczowa
1701	100	Płosczyński	grunt
1705	50	Andrzej Szyszkiewicz	dom
1706	50		grunt Oszczoskiego pod Mniszkami
1708	50	Jan Szyszkiewicz	jatka Ganczarska
1710	100	Wit Onymusz	dom Konrada
1710	50	Maykiewiczowa	grunt Czecha Siodlarza
1711	100	Sukcesorowie Jakuba Pipra	folwark
1713	100	Lewicki	grunt
1714	100		grunt Tumanowicza
1714	50	Kasprowa Lendwoyciakowa	na Podgroblu
1718	300		na kamienicy Dubinskiego
1718	50	Sukcesorowie Wernerowskich	folwark
1718	50	Po Skrzypkiewiczu przejął Łapiński	
1718	54	Po Leszczyńskim przejął Żyd Leyzor	
1722	100	Po Sirczyńskiej na pół roku przejął Klimkiewicz	
1724	146	Żyd	dobra Jana Gurniewiczza
1724	36	Konstancja Czopowa alias Panczyko	grunt
1724	100		grunt Miklaski
1726	100		dom Lewkiewiczowski
1728	54	Mikołaj Majowski	
1728	200		pole Sokołowskiego i Gągolika
1729	100	Po Namulaku przejął Konstanty	dobra
1732	100	Białowski	pole

²⁸ APL, Akta Miasta Zamościa (dalej: AMZ), sygn. 75, *Księgi exaktorskie miasta Zamościa – 1709*, s. 29.

²⁹ AAL, Rep 60 A 158, *Decreta Reformationis*, s. 2143.

1	2	3	4
1739	72	Andrzej Maciukiewicz	dobra
1739	600		kamienica Faruchowiczowskich
1739	274		dobra Balewiczowskich
1739	54	Malborski	dom
1740	300	Lubecki	kamienica
1741	54	Teresa Buranowa Stosarka	
1741	50	Wilczyński	dom
1742	50	Piotr Skibiński	dom
1742	50	Tabacznik	zniszczone dobra
1742	50	Franciszek Foydanowicz	jatka
1742	50	Józef Sumecki	jatka szewska
1742	50	Mikołaj Jędruszczuk	dobra
1742	100	Kryskoni Doktor	
1742	50	Dmitrukiewicz	jatka szewska
1742	100	Szczepanowska	kamienica
1742	50	Tomasz Maciakiewicz	jatka
1743	50	Mikołaj Żelechowski	dom
1744	120	Jan Rzepczuk	pole
1746	100	Merdumowicz	zniszczone dobra
1748	100	Martymiakowie	pole
1748	50	Bazyli Wysocki	jatka szewska
1748	100	Kowal Jan Chudzicki	dom
1748	100	Małecki	kamienica
1748	54	Małżonkowie Czarneccy	chałupa
1750	50	Dobrancy	kramnice
Razem	6848		

Źródło: AAL, Rep 60 A 158, *Decreta Reformationis Ab Illustrissimo Excellentissimo et Reverendissimo Domino Domino Josepho Eustachio Comite de Słupow Szembek Episcopo Chelmensi Lata*, s. 2141-2142.

Ze sporządzonego w 1750 r. wykazu wynika, że w dyspozycji banku było 6814 zł, suma zaś pożyczonych pieniędzy wynosiła 6848 zł. Pożyczki te były oprocentowane na 7% w skali roku, co wg wizytacji powinno dawać 476 zł rocznego przychodu, a dawało jedynie około 100 zł³⁰. Stąd też zalecenie, aby sądownie ściągać pozostałe należności. W wykazie tym jako dłużnicy występują Żydzi, co było niezgodne z wolą ks. Dreznera, natomiast pożyczone kwoty wahały się od około 50 do 300 zł, a w dwóch przypadkach było to nawet 600 i 1300 zł, co sprzeniewierzało się woli Jana Zamoyskiego. Na tym przykładzie widać, że Bank Pobożny w Zamościu działał nie tyle w zgodzie z zaleceniami fundatorów, lecz w oparciu o decyzje wydawane przez jego prowizorów. Warto podkreślić jest również to, że w 1750 roku zamojski *Mons Pietatis* nadal nie dysponował kwotą 10 tys. zł zapisaną w 1601 roku. Dopiero za małoletności ordynata Klemensa, około 1760 roku, magistrat zamojski zaczął pobierać od tej kwoty należne procenty,

³⁰ Tamże, s. 2142.

przeznaczając je na działalność banku³¹. W 1783 roku prowizor Banku Pobożnego Teodor Pikuziński, pisarz Trybunału Zamojskiego, przedstawiając sprawozdanie z działalności *Mons Pietatis*, wyliczył już wszystkie sumy kapitałowe, począwszy od 10 tys. ofiarowanych przez Jana Zamoyskiego aż do 500 zł zapisanych przez dziekana Pawłowicza, które dawały łącznie kwotę 18.814 zł³². Roczna prowizja od pożyczonych sum powinna według tego sprawozdania przynosić zysk w wysokości aż 4468 zł 9 gr, wydatki zaś Banku wynosiły 3.412 zł 16 gr 1 szeląg³³. Tak duża suma uzyskana z prowizji jest zaskakująca – może świadczyć o wyższym niż 7% oprocentowaniu, przynajmniej niektórych pożyczek, albo po prostu o pomyłce prowizora. Wydatki te były przeznaczane zgodnie z wolą fundatora m.in. na utrzymanie ubogiej młodzieży studiującej w Akademii Zamojskiej. Ankieta urzędowa przeprowadzona również w 1783 roku mówiła o *Mons Pietatis* ufundowanym przez Ordynację i rozporządzającym kapitałem 25.000 zł³⁴. Według tej ankiety pożyczki udzielane były na 3,5%, a nie – jak według wizytacji z 1750 roku – na 7%. W 1794 roku Bank Pobożny był w posiadaniu części kamienicy Makuckowskich wystawionej przez rząd gubernialny na licytację. Udziały banku w tej kamienicy wynosiły 1.170 zł³⁵. Jeżeli zatem zarządcy *Mons Pietatis* nie wykupili swojej części, to zapewne dług ten przechodził na kolejnego właściciela nieruchomości. Było to dosyć częstą praktyką, o czym świadczy również wykaz dłużników z 1750 roku.

Andrzej Kędziora podaje, że Bank Pobożny w Zamościu działał do końca XVIII wieku³⁶. Wprawdzie władze austriackie przejęły fundusze tej instytucji pod koniec XVIII wieku³⁷, lecz formalnie zamojski *Mons Pietatis* nie został rozwiązany. Świadczy o tym chociażby sprawozdanie o stanie zakładów dobroczynnych w guberni lubelskiej za rok 1870, w którym jest mowa o Banku Pobożnym założonym w 1601 roku przez kanclerza Jana Zamoyskiego³⁸. W sprawozdaniu tym wyliczono wszystkie wymienione wcześniej fundacje, które wraz z innymi dochodami dawały łączną sumę 5.909 rs. 59 k. Problemem było jednak ustalenie, gdzie te fundusze się znajdują. Można zatem zgodzić się z tezą, że Bank Pobożny działał do końca XVIII wieku zgodnie z wolą fundatorów, jednak po przejęciu jego funduszy przez władze zaborcze dalsza jego działalność w dotychczasowej formie nie mogła być kontynuowana.

Należy jeszcze poświęcić nieco uwagi zarządowi Banku Pobożnego. Zgodnie z życzeniem zarówno Jana Zamoyskiego, jak i dziekana Tomasza Dreznera, nad działalnością tej instytucji czuwać mieli jedni z najważniejszych ludzi w mieście. Wywodzili się oni ze środowiska kolegiaty (dziekan-infułat, scholastyk), władz

³¹ *Wiadomości o profesorach*, s. 103.

³² APL, AKZ, sygn. 158, *Mons Pietatis*, s. 13.

³³ Tamże.

³⁴ W. Tokarz, *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*, Kraków 1909, s. 337.

³⁵ APL, AKZ, sygn. 158, *Mons Pietatis*, s. 23.

³⁶ A. Kędziora, *Encyklopedia*, s. 33.

³⁷ W. Tokarz, *Galicja*, s. 337.

³⁸ *Mons Pietatis w Zamościu*, „Kurier Lubelski”, 11, 1877, nr 33, s. 2.

miejskich (burmistrz, pisarz), Akademii Zamojskiej (rektor). Kuratorzy *Mons Pietatis* wybierali spośród swojego grona prowizora, który był zobowiązany do czuwania nad prawidłową działalnością kasy i składania sprawozdań z jej dochodów i wydatków. Wybór na to stanowisko następował w tym samym czasie, co wybór władz miejskich, a więc na początku każdego roku. Nie było wyraźnie określonej reguły ile osób ma piastować ten urząd jednocześnie. Czasami była to jedna osoba, zazwyczaj przedstawiciel władz miejskich, czasami dwie – jedna ze strony miasta, natomiast drugą był dziekan. Zresztą każdorazowy dziekan-infułat pełnił tę funkcję niejako z urzędu i nie musiał być na nią wybierany.

W latach 1646-1654 funkcję prowizora Banku Pobożnego pełnił Jan Getner³⁹. W latach 1658-1659 prowizorem był Aleksander Radaszkiewicz, notariusz wójtowski i sędzia Trybunału Zamojskiego⁴⁰. Kolejnym przedstawicielem rady miejskiej na tym stanowisku był Adam Kraśnicki, ławnik zamojski, pełniący funkcję opiekuna banku w latach 1661-1665⁴¹. Bazyli Rudomicz, pełniący wielokrotnie funkcję burmistrza, odnotował pod datą 3 stycznia 1671 roku wybór na prowizora banku Sebastiana Łyskiewicza vel Łyszkiewicza⁴². Pełnił on tę funkcję przez rok, gdyż w 1672 roku na stanowisku tym odnotowani zostali Jan Unikowski, dziekan-infułat i Jan Buynowski, ławnik zamojski⁴³. W 1673 roku Sebastian Łyszkiewicz ponownie został prowizorem, funkcję tę pełnił wraz z Jakubem Lenartowiczem⁴⁴. Od 1674 roku Łyszkiewicz sprawował tę funkcję już samodzielnie przez wiele kolejnych lat, pełniąc jednocześnie w tym czasie kilkakrotnie funkcję rajcy miasta Zamościa. W 1684 roku w księdze radzieckiej obok nazwiska Łyszkiewicza ponownie pojawiło się nazwisko dziekana Jana Unikowskiego⁴⁵. Łyszkiewicz oprócz funkcji pełnionych w radzie miasta oraz wielu kadencji na stanowisku prowizora *Mons Pietatis* przez wiele lat był także prowizorem szpitala zamojskiego⁴⁶. W 1687 roku Marcin Zamojski zapisał mu 300 zł jako pełniącemu urząd prowizora szpitala i Banku Pobożnego⁴⁷. Jako prowizor *Mons Pietatis* Łyszkiewicz występował jeszcze w latach 1690, 1692-1694 i 1697⁴⁸. W 1691 roku na sta-

³⁹ APL, AMZ, sygn. 6, *Acta consularia Zamoscensia 1643-1654*, s. 87v, 127, 159v, 189v, 195v, 201v, 211v.

⁴⁰ APL, AMZ, sygn. 7, *[Księga Radziecka] 1657-1665*, s. 70v, 107v.

⁴¹ Tamże, s. 243, 343v, 391v, 434v.

⁴² B. Rudomicz, *Efemeros czyli diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672*, Lublin 2002, cz. 2, s. 338.

⁴³ APL, AMZ, sygn. 8, *Acta Consularia Zamoscensia 1672-1685*, s.2v.

⁴⁴ Tamże, s. 48.

⁴⁵ Tamże, s. 515.

⁴⁶ APL, AMZ, sygn. 41, *[Księga wójtowsko-ławnicza] 1696-1703*, s. 195, 457v; APL, AKZ, sygn. 413, *Acta Capitulum Generalium tam Ordinariorum per Pralatus et Canonicus Insignis Collegiata Ecclesia Zamoscensis celebratorum – Volumen I, in quo post Constitutiones Capitulares in compendium redactas – capitula, ab anno 1658 die 29 Aprilis ad annum 1708 diem 16 Aprilis inclusive inveniuntur*, s. 258; APL, AMZ, sygn. 42, *[Księga wójtowsko-ławnicza] 1704-1711*, s. 213v-214.

⁴⁷ APL, AKZ, sygn. 10, *Sumariusz*, s. 16.

⁴⁸ APL, AMZ, sygn. 10, *[Księga Radziecka] 1690-1692*, s. 31, 687; APL, AMZ, sygn. 40, *[Księ-*

nowisku tym był wymieniany również inny burmistrz – Jan Wenton⁴⁹. Kolejnym odnotowanym przez źródła miejskie prowizorem był Sebastian Suchecki (pisarz i rajca), pełniący tę funkcję w latach 1710-1711⁵⁰. Być może był nim dłużej, jednak na ten temat brak informacji – zachowała się jedynie wzmianka z 1722 roku, mówiąca o nim jako o byłym prowizorze⁵¹. Podobna informacja na temat byłego prowizora pochodzi z 1732 roku i odnosi się do rajcy Malborskiego⁵². W 1741 roku opiekunem Banku Pobożnego był Płoszczyński⁵³, a w 1744 Michał Balejowicz⁵⁴. Przez wiele lat z rządu funkcję prowizora sprawował Teodor Pikuziński, będący najpierw pisarzem apostolskim, a następnie pisarzem sądów trybunalskich i komisarskich zamku zamojskiego⁵⁵. Po raz pierwszy jako prowizor został wymieniony w 1749 roku, natomiast ostatnia wzmianka o nim na tym stanowisku pochodzi z roku 1763⁵⁶. Wielokrotnie funkcję tę pełnił także rajca zamojski Albert Ulitowski (1765, 1768, 1769, 1772, 1776)⁵⁷. W międzyczasie (1770) stanowisko to piastował także burmistrz Albert Surdacki⁵⁸. W 1777 roku, po śmierci Alberta Ulitowskiego, w obecności burmistrzów i całej rady miejskiej na funkcję prowizora wybrano Aleksandra Ligajowskiego, prezentowanego na to stanowisko przez dziekana-infulata⁵⁹. Pod koniec XVIII wieku wymieniono jeszcze nazwiska dwu osób piastujących ten urząd. Byli to burmistrz Adam Fiałkowski i ławnik Marcin Koziółkiewicz. Nazwisko Fiałkowskiego jako prowizora zostało wymienione dwukrotnie, w latach 1778 i 1784⁶⁰, natomiast Koziółkiewicz został odnotowany na tym stanowisku także w 1784 roku⁶¹, z tym że przed wyborem Fiałkowskiego, co miało miejsce 15 kwietnia.

Na przykładzie XVII i XVIII-wiecznego składu prowizorów można stwierdzić, że największą rolę w zamojskim Banku Pobożnym pełniły dwie osoby –

ga wójtowsko-ławnicza] 1690-1695, s. 352v, 448v; APL, AMZ, sygn. 11, *Acta Consularia Zamoscensia 1694-1698*, s. 211.

⁴⁹ APL, AMZ, sygn. 10, [*Księga Radziecka*], s. 513; APL, AMZ, sygn. 40, [*Księga wójtowsko-ławnicza*], s. 97.

⁵⁰ APL, AMZ, sygn. 42, [*Księga wójtowsko-ławnicza*], s. 808, 944v.

⁵¹ APL, AMZ, sygn. 44, [*Księga wójtowsko-ławnicza*] 1721-1734, s. 141.

⁵² Tamże, s. 825v.

⁵³ APL, AMZ, sygn. 46, [*Księga wójtowsko-ławnicza*] 1740-1744, s. 11v.

⁵⁴ APL, AMZ, sygn. 47, *Acta advocatialis et scabinalia Zamoscensia 1744-1751*, s. 14v.

⁵⁵ APL, AMZ, sygn. 48, *Acta advocatialis et scabinalia Zamoscensia 1749-1755 – inducta*, s. 228v.

⁵⁶ Tamże, s. 39v, 130v, 165v, 342, 430, 597v; APL, AMZ, sygn. 49, *Liber advocatialis 1756-1760*, s. 95v, 154v, 408, 482v; APL, AMZ, sygn. 50, *Inducta advocatialis 1761-1762*, s. 33, 207-207v; APL, AMZ, sygn. 51, *Inducta actorum advocatialis 1763-1765*, s. 94-94v.

⁵⁷ APL, AMZ, sygn. 52, *Liber advocatialis seu inducta 1765-1767*, s. 7v; APL, AMZ, sygn. 16, [*Księga Radziecka*] 1767-1774, s. 54v, 132, 418; APL, AMZ, sygn. 17, *Acta officii proconsularis Zamoscensis 1775-1778*, s. 77v.

⁵⁸ APL, AMZ, sygn. 16, [*Księga Radziecka*], s. 197v.

⁵⁹ APL, AMZ, sygn. 17, *Acta officii*, s. 114v, 125.

⁶⁰ APL, AMZ, sygn. 17, *Acta officii*, s. 143v; APL, AMZ, sygn. 18, *Prothocollon officii proconsularis Zamoscensis 1780-1786*, s. 268v.

⁶¹ APL, AMZ, sygn. 18, *Prothocollon officii*, s. 257v-258.

dziekan-infulat i burmistrz Zamościa. Z jednej strony mieli oni decydujący głos w sprawie wyboru prowizora, a z drugiej często osobiście sprawowali pieczę nad tą instytucją.

Niewątpliwie instytucja ta, mimo iż nie działała od początku tak, jak to było w zamyśle założyciela, to jednak od momentu uruchomienia zgromadzonych funduszy niosła pomoc wielu mieszkańcom Zamościa, m.in. ubogim studentom Akademii Zamojskiej. Podobne postępowanie magnatów w stosunku do swoich poddanych przez długi czas nie znajdowało w Rzeczypospolitej naśladowców⁶². Dopiero od połowy XVIII wieku niektórzy z nich zaczęli zakładać kasy zapomogowo-pożyczkowe w swoich dobrach. Można tu przywołać przykłady m.in. księżnej Anny Jabłonowskiej, Zofii i Antoniego Lubomirskich czy Pawła Ksawerego Brzostowskiego⁶³.

DIE „FROMME BANK” IN ZAMOŚĆ IM 17.- 18. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die den jeweiligen Ordinatsherren, angefangen mit Kanzler Jan Zamoyski, obliegende Wohlfahrtspflege wurde im 17.-18. Jahrhundert in Zamość von verschiedenen Institutionen ausgeübt. Eine dieser Einrichtungen war die 1601 von Jan Zamoyski gegründete Bank Pobożny („Fromme Bank“). Hierbei handelte es sich um eine Aushilfs- und Darlehenskasse, die die Bürger von Zamość sowie die Studenten der dortigen Akademie unterstützen sollte. Trotz anfänglicher Schwierigkeiten mit dem Beginn der eigentlichen Tätigkeit dieser Institution erfüllte sie, besonders im 18. Jahrhundert, durchaus ihre Rolle und leistete den Bürgern von Zamość häufige Unterstützung. Von großer Bedeutung für ihr reibungsloses Funktionieren erwiesen sich die mit der Akademie von Zamość und der Stiftskirche verbundenen Kreise sowie die städtischen Behörden. Es waren gerade Vertreter dieser Kreise, die dem Willen des Stifters entsprechend die Rolle von Kuratoren der Frommen Bank übernahmen. Aus ihrem Kreis wählten sie dann die sogenannten Provisoren, die die Bank direkt leiteten und über ihre Tätigkeit Rechenschaft ablegen mussten. Der Grundgedanke bestand in der Gewährung kleinerer und niedrig verzinsten Darlehen für den Zeitraum eines Jahre, wobei diese Grundsätze allerdings mit der Zeit gewissen Veränderungen unterlagen. Dank des Engagements zahlreicher Kreise, u.a. der Familie Zamoyski, der Infulaten-Dekane, der Professoren der Akademie und der Stadtverwaltung, überdauerte die Fromme Bank und diente den Bewohnern von Zamość bis zu den Polnischen Teilungen. Daher verdienen sowohl diese Einrichtung, als eine der wenigen dieser Art, die im 17.-18. Jahrhundert in den polnischen Gebieten wirkten, als auch ihr Gründer sowie die späteren Wohltäter unsere Erinnerung und Anerkennung.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich

⁶² W. Tokarz, *Galicja*, s. 337.

⁶³ H. Mierzwiński, *Kock w okresie reform ks. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej*, „Szkice Podlaskie”, 8, 2000, s. 114; E. Rudzki, *Damy polskie XVIII wieku*, Warszawa 1997, s. 215; Z. Budzyński, *Dzieje opieki*, s. 154; E. Rostworowski, *Reforma pawłowska Pawła Ksawerego Brzostowskiego (1767-1795)*, „Przegląd Historyczny”, 44, 1953, z. 1-2, s. 136.